

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Є. П. КАБАНЕЦЬ (Київ)

Про первісне освячення Успенського собору Києво-Печерського монастиря

Кафедральний Успенський собор, головний храм Києво-Печерського Свято-Успенського ставропігіяльного монастиря-лаври, нещодавно відзначив 900-річний ювілей. Церква була освячена 1089 р. і відтоді лише стихійні лихоліття та воєнні потрясіння змушували змовкати в ній молитовні подяки Христу-Спасителю і Діві Марії.

Намір побудувати новий, просторіший храм для богослужінь з'явився у настоятеля Феодосія ще наприкінці 60-х років XI ст., коли соборна "ветха церква" на печерах, поставлена його попередником Варлаамом, виявилася замалою для значно зрослої братії. Саме у цей час почалося розширення наземного монастиря "множества ради приходящих и бывающих мнихомъ" і була облаштована гостинниця для прочан з церквою першомученика Стефана ¹. У світлі цих починань доречним було і зведення нового собору. Знайшлися і багаті пожертвувані на церковні потреби - боярин Шимон на виконання своєї обітниці подарував монастирю золотий пояс-мірило для розмітки місця майбутнього храму.

Церква була заснована 15 серпня 1073 р., в день свята Успіння Богородиці, за присутності величезного натовпу віруючих. Літописець твердить, що підвалини храму освятив юр'євський єпископ Михаїл, оскільки київський митрополит у той час перебував у Константинополі ².

Відтоді починаються загадкові події, що і досі належно не пояснені. Нестор — найперший біограф ігумена Феодосія і безпосередній очевидець будівництва Успенського храму свідчить: "Въ мало летъ създання бысть церкви..." ³. "Повість временних літ" доповнює цю інформацію більш конкретною вказівкою: "Кончана бысть на третье лето, месяца иуля 11 день" ⁴. Наведена літописна стаття датується 1075 р. і тому, на думку більшості дослідників ⁵, свідчить про завершення будівельних робіт (без внутрішнього опорядження) в 1077 р., за три будівельних сезони. Здавалося б, у церкві незабаром мали розпочатися богослужіння, але її подальша доля замовчується... аж до 1089 р., коли при ігумені Іоанні вона була освячена київським митрополитом і собором обласних єпископів ⁶.

Дещо про історію 12-літнього запустіння церкви можна дізнатися з Києво-Печерського патерика, укладеного на початку 20-х років XIII ст. володимиро-суздальським єпископом Симоном. У ньому вказано, що аж через 10 років після смерті Феодосія, тобто не раніше 1084 р., були запрошені з Візантії майстри-живописці для розписування інтер'єрів споруди ⁷. Увесь попередній час церква "стояла... в черне", порожня і німа ⁸. Враховуючи значний обсяг внутрішніх робіт, грандіозні розміри храму тощо, затримка з його остаточним художнім оформленням навряд чи здаватиметься тривалою, якщо... не узяти під сумнів церковну легенду.

Дійсно, чому величний собор руйнувався у запустінні цілих 10 років, коли монастир потребував нового просторого храму для богослужінь? Що спричинило консервацію церковної споруди, коли навколо неї вже буяло монастирське життя, зводилися дерев'яні келії для ченців, господарські й службові приміщення, коли у "ветхому монастирі" на печерах

майже не залишилося мешканців, а ті, що ще жили там, лише обслуговували заупокійні відправи в печерному некрополі? ⁹ Де у разі бездіяльності нового соборного храму могли проводитися церковні богослужіння, якщо дерев'яна церква преподобного Стефана була парафіальною, а "ветха" слугувала лише для відспівування померлої брати? ¹⁰ Інших храмів у Печорському монастирі в той час не існувало.

Що ж сталося в останній чверті XI ст., якщо гостра потреба печерської громади в новому кафедральному соборі залишалася так довго незадоволеною? ¹¹ Низку припущень з цього приводу висловлювали свого часу різні дослідники, однак не всі їх здогади виявилися достатньо вмотивованими.

Безпідставними видаються нам міркування про затримку з освяченням храму в зв'язку з відсутністю коштів для найму майстрів, купівлі фарб і церковного начиння ¹². Як не згадати тут легенду про запрошення грецьких іконописців аж у 1084 р. Зрозуміло, що 10-річний термін, впродовж якого храм існував без нагляду, це не що інше, як усталений епічний розмір, художній засіб, часто уживаний в міфологічних, легендарних переказах. Вважати його достовірним легковажно, тим більше, що наведене свідчення спростовує само себе: за одним з імовірних тлумачень, майстри-живописці побачили храм, пропонований їм для опорядження, ще в недобудованому стані (це могло трапитися в 1076—1077 рр.) ¹³. До того ж патерикове сказання "О пришествии писцевъ церковныхъ къ игумену Никону от Царяграда" не можна визнати аутентичним, оскільки описані у ньому події розгортаються на анахронічному історичному тлі ¹⁴.

Інша версія затримки з освяченням храму ґрунтується на припущенні про існування конфлікту між монастирем і київською митрополією кафедрою з приводу канонізації ігумена Феодосія ¹⁵. Його наступник — Никон Великий буцімто хотів поєднати відкриття собору з офіційною канонізацією святого, але київський митрополит Іоанн, грек за національністю, виступав проти, побоюючись зростання автономістських тенденцій у давньоруській церкві. Смерть Никона в 1088 р. позбавила конфлікт гостроти, бо утвердилися нові церковно-політичні відносини, і, зрештою, питання про канонізацію Феодосія та освячення храму були відокремлені одне від одного. Відтак, освячення церкви, вкрай потрібної для чернецької громади, відбулося з 12-річним запізненням.

На жаль, ця логічна, на перший погляд, гіпотеза має істотні недоліки. Ставлення Никона до Феодосія не було настільки зворушливо-прихильним, як зображується в ній, оскільки обидва ченці презентували різні духовні течії у монастирському житті (так званих "простеців" і "книжників") ¹⁶.

Никон був укладачем 1-го Києво-Печерського ізводу, сприяв розвою просвітництва, співчутливо ставився до здобуття давньоруською церквою автокефалії (на думку М. Д. Приселкова, під цим ім'ям у печері переховувався позбавлений греками свого сану руський митрополит Іларіон) ¹⁷, був більш поміркований і терпиміший.

Феодосій, навпаки, демонстрував чуттєве, а не раціоналістичне ставлення до навколишнього світу; для досягнення духовної досконалості міг нехтувати суспільними інтересами, пропагував філоромейство, ганьбив іновірців. Характерно, що перенесення останків Феодосія з печери в Успенський собор відбулося лише в серпні 1091 р., тобто через 3 роки після смерті Никона, хоча, за логікою Приселкова, останній мав подбати про це ще на зламі 70—80-х років XI ст.

Вчений цілком слушно обстоював взаємозв'язок між освяченням Успенського собору і політичною боротьбою в Давній Русі, але навряд чи цей зв'язок мав такий дріб'язковий, суто церемоніальний зміст. Щоб довести це, розглянемо згаданий конфлікт крізь сукупність узагальнених літописних свідчень.

Час завершення будівництва Успенської церкви відомий точно: Лаврентіївський, Воскресенський, Никонівський, Типографський і Львівський літописи датують його 11 липня. Іпатіївський літопис і Літописець Переяславля Суздальського вказують інший день — 1 липня, а Радзивілівський літопис — 3 липня. Стосовно двох останніх випадків можна говорити про ненавмисне спотворення тексту в результаті згасання чорнил або механічного пошкодження рукописного протографа: літерне позначення числа 11 (-ai) могло видатися переписувачам за "а" (-1) або "г" (-3), якщо горизонтальне числове титло над "і десятковим" помилково визнали горизонтальним штилем літери "г". Зворотнє тлумачення малоімовірне. Єрмолинський і Густинський літописи дату закінчення будівельних робіт не уточнюють¹⁸.

Вказівка дати завершення будівництва має важливе значення, оскільки жодний з храмів, споруджених на Русі до і після Успенського, не має такої точності викладу своєї історії. До того ж йдеться не про освячення церкви, а лише про буденне завершення її будівництва. Що ж приховується за цією, на перший погляд, пересічною інформацією?

По-перше, у літописному контексті закінчення мулярських робіт у Печорському монастирі неможливо зіставляється із зміною князівського правління в Києві. Спорудження Успенського собору закінчилося за ... 4 дні до повернення на великокнязівський престол Ізяслава Ярославича (15 липня 1077 р.), котрого раніше прогнали з міста власні брати¹⁹.

По-друге, інформація про завершення будівництва храму перегукується із свідченням Нестора про вигнання монашеською громадою ігумена Стефана²⁰. За церковною традицією, ця подія датується приблизно 1077 чи 1078 рр., але друга дата викликає сумнів, бо підрахунки, виконані на її основі, дають надто епічний, міфологізований строк ігуменства Никона Великого, що замінив невдатливого Стефана (1088—1078-10). Крім того, останній як висуванець і фаворит узурпатора київського престолу Святослава Чернігівського, який помер 27 грудня 1076 р. (січневого стилю)²¹, навряд чи мав можливість зберегти своє духовне становище ще понад рік.

Слід також звернути увагу, що єдиним, хто міг на той час (між смертю Святослава і новим вокняжінням Ізяслава) реально впливати на київські події, був молодший Ярославич-Всеволод Переяславський, який тимчасово захопив київський престол. Саме при ньому закінчилися будівельні роботи, поспішно згорнуті напередодні повернення легітимного сюзерена. Пізніше, після трагічної загибелі Ізяслава на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., Всеволод остаточно здобуває Київське князівство, князює в ньому протягом наступних 15 років і бере участь в освяченні Успенського собору в 1089 р. Зрозуміло, саме цей князь був безпосередньо причетний до загадкової долі кафедрального монастирського храму.

Очевидно, зволікання з освяченням собору зумовлювалося насамперед перипетіями політичної боротьби на Русі, зокрема, протистоянням між окремими церковними осередками (такими, як Печерська обитель), що претендували на духовну автономію, і великокнязівською владою та її надійною опорою — митрополичою кафедрою, яку займали чужинці-греки. Отже, суть справи могла полягати у місцевому сепаратизмі монастирської братії.

З початку свого існування Києво-Печерський монастир не вписувався у рамки патронатних відносин, цурався протегування князів, вважав обтяжливою залежність від митрополичого управління. Обитель була заснована без офіційної згоди і дозволу єпархіального архієрея²². Звідси, мабуть, і походить те винятково вороже ставлення влади до неї, що змусило печерського ієромонаха Никона податися на заслання у Тмутаракань, а саму общину ледь не розпорошило по світу²³.

Тим часом руські князі досить швидко збагнули, яку користь матимуть від протегування високоавторитетному у справах віри і доброчестя монастирю. Печерська лавра помітно вигравала порівняно з розбещеним, пихатим і зманіженим києво-софійським кліром²⁴. Навколо монастиря почало гуртуватися давньоруське монашество; високоерудовані і благочестиві печерські аскети згодом навіть обиралися на єпископські кафедри. В останній третині XI ст. Печерська обитель перетворилася на своєрідну монашеську академію, що готувала ченців для архіпастирської діяльності, тобто реально впливала на релігійні справи і церковну політику в державі. Недаремно ж вважалося: "темъже почтенъ есть манастирь Печерський старей всехъ"²⁵.

Тому не дивно, що з початку 60-х років XI ст. київські самодержці різними обхідними шляхами намагалися оволодіти ним, перетворити його на своє фамільне володіння. У 1062 р. Ізяслав Ярославич пожертвував печерській общині Гору над печерою преподобного Антонія²⁶. В 1073 р. його брат Святослав став донатором Успенського собору, виділивши на його будівництво 100 гривень золота і власноручно розпочавши закладення фундаментного рова²⁷. У цій церемонії начебто взяли участь і молодший Ярославич-Всеволод з сином Володимиром Мономахом. Останні, за Патериком, також мати якісь особисті стосунки з обителлю²⁸.

Догідливе ставлення світських властей до печерської общини досі пояснювали лише благочестивими і безкорисливими міркуваннями. Однак насправді в основу цих відносин, напевно, були покладені прагматичні, матеріальні інтереси. Звертає на себе увагу той факт, що нагірні землі ("Гора"), які монастир буцімто безоплатно отримав ще від Ізяслава Ярославича, називалися "княжим полем" навіть за його наступника Святослава, котрий вважався на той час їх справжнім господарем²⁹.

На жаль, історія формування земельної власності давньоруської церкви на ранніх етапах її існування досліджена ще недостатньо. Чи можна говорити про приватновласницький характер раннього монастирського землеволодіння, якщо протягом XI ст., як і в попередні часи, продовжувала існувати система родоплемінного сюзеренітету, що переросла в феодалтні відносини лише на початку XII ст.? *° В усякому разі, автентичні літописні і агіографічні матеріали не дають переконливої відповіді на це запитання.

Більше того, порядок і форма надання Ізяславом Ярославичем Печерському монастирю земельної власності на Горі викликають сумнів у тому, що це була ординарна благочестива жертва. Невипадково князь, перш ніж зробити "подарунок", відрядив до ченців "мужа свого"³⁰, найімовірніше двірського міністеріала або урядовця-землеміра, який, вірогідно, мав регламентувати чинність передачі земельної ділянки. Подібна процедура скоріше нагадує якусь завчасно обумовлену угоду, ніж спонтанний вчинок, підштовхуваний релігійною побожністю. Та й термін "вдати" має в давньоруській (церковнослов'янській) мові кілька значень, зокрема "наділення якимось майном в тимчасове володіння, користування"³².

Очевидно, нагірне плато, на якому розмістився "новий" Печерський монастир з кам'яним Успенським собором, не отримало статусу монастирського "життя" - аллоду (повного, безумовного, відчужуваного володіння). Судячи з того, що ці землі переходили з рук в руки київських самодержців Ізяслава, Святослава, Всеволода Ярославичів, щоразу лишаючись "княжим полем" не за просторікуватою народною традицією, а за дійсним станом речей, вони входили до складу імунних державних володінь — Київської волості, що належала не "временщику" — князю як приватному власнику, а київському столу. Зайняття великокнязівського престолу черговим претендентом автоматично позбавляло

його попередника і його сім'ю власницького імунітету, і державні волості як невідчужуване майно поверталися в доменіальний фонд³³.

Цей звичай своєрідної ротації був, на думку відомого канадського вченого М. Димника³⁴, введений за політичним заповітом Ярослава Мудрого і полягав у встановленні "сходинкової" або почергової (ієрархічної) системи престолонаступництва у Києві, коли троє тріумвірів наслідували один одного за віком, а потім йшла черга найстаршого племінника і так за низхідною лінією. "Оскільки на національному рівні Київ не міг стати приватним володінням для наступника Ярослава, то й на місцевому столиця володіння не ставала особистою власністю володаря. Вона залишалася спільною вотчиною всієї родини"³⁵. Крім того, дослідник вважає, що подібні чергування могли мати легітимний характер лише посмертно, отже, узурпація Києва Святославом робила незаконними будь-які його розпорядження щодо доменіального майна.

В разі відсутності неординарних обставин київські князі не могли відчужувати державні землі за власним розсудом — продавати, дарувати, переказувати в спадщину, обмінювати або просто "вкладати" їх у монастир, але мали право і можливість одержувати з свого майна прибуток завдяки власним зусиллям або надаючи його в тимчасове умовне користування. В "Сказанні про заснування Печерського монастиря" наводяться ознаки такого надання, що не мало, природно, нічого спільного з пожалуванням або подарунком. Необґрунтованість земельних претензій печерських монахів, на нашу думку, стала основною причиною їх невдалої суперечки за Гору з київським князем Всеволодом та тривалого запускання кам'яного Успенського собору. Гіпотетичне ці події могли розгортатися таким чином.

Коли Антоній Печерський повернувся з Афону до Києва, він оселився в печерці на схилі дніпровського пагорба, де зайняв у вибалку нічийні землі, зарослі дикими чагарями. Печерське плато було тоді вкрите густим пралісом — "бе бо ту лесъ великъ", "дебри"³⁶. Заповітні лісові діброви з бортями і звіриними ловами простягалися до княжого села Берестового, де починалися рідколісся, березові гаї, а ще далі на північ, ближче до урочища Клов, були села і орні ґрунти³⁷, відомі пізніше під назвою Довга Нива³⁸. Все це належало київському князю.

Антоній заснував у Варязькому підземеллі (найдавнішому відгалуженні майбутніх Дальніх печер) таємну самотницьку общину, про яку тривалий час ніхто, крім небагатьох неофітів, навіть не здогадувався. Сам він не мав жодних владних амбіцій і як справжній анахорет шукав для себе лише повної зосередженості у безмовних, аскетичних вправах. Даремно перебільшують його донаторські і майнові інтереси³⁹. Патріарх печерської громади відмовився від священства і влади цумена, а потім почав усамотнюватися "въ единой келий пещеры"⁴⁰.

Подальші події описано в літописному "Сказанні про заснування Печерського монастиря" і "Житті Феодосія" в спотвореному і схематизованому вигляді. Так, "Сказання" розповідає, що Антоній зрештою призначив на своє місце Варлаама, а останній через тісняву у печері спорудив над нею невеличку каплицю і, коли община ще більше розрослася, вирішив заснувати для її потреб наземний монастир. За посередництва Антонія він звернувся до князя Ізяслава Ярославича з проханням: "Княже мой! Се богъ умножаєть братью, а местве мато; да бы ны далъ гору ту, яже естъ надъ печерою". Малося на увазі вже відоме нам нагірне плато. Після цього князь з радістю "вда имъ гору ту", і братія з ігуменом "заложила церковь велику, и манастирь огородиша столпьемъ, келье поставили многы, церковь свершиша и иконами украсиша"⁴¹.

Внутрішня нелогічність наведеного уривку відверто виявляється в тому, що незабаром князь вивів Варлаама у свій донаторський монастир:

"...Изяславъ же постави манастирь святаго Дмитрия, и выведе Варлаама на игуменьство к святому Дмитрию, хотя створити вышній сего манастиря, надеяся богатству"⁴². Однак за "Житієм Феодосія" це сталося ще в 1062 р., тобто печорський ігумен не міг брати участь у будь-якому господарському освоєнні верхнього пагорба, котре розпочалося не раніше серпня 1073 р. Найімовірніше, літопис описує тут будівництво так званого "ветхого" монастиря, найпершого наземного осідка ченців після того, як вони залишили підземелля.

В такому разі згадка про "велику церкву" не є синонімом кам'яного Успенського собору, а виступає лише символічною антитезою згадуваної раніше каплички ("церковьці матої") на Дальніх печерах, протиставленої дерев'яному "ветхому" собору Варлаама. Але ж навіщо тоді інокам знадобилася на початку 60-х років Гора, якщо у той час вони ще не збиралися оселятися на ній? Чи не виникло це протиріччя в результаті помилкового витлумачення ретроспективного джерела?

"Житіє Феодосія" переповідає згадані події дещо повніше, але також у сильно препарованому вигляді. Перш ніж затишити свій підземний притулок, община зазнала гонінь від князя через те, що двоє його підданих - - "мажордом" Єфрем Скопець і вже відомий нам боярський син Варлаам постріглися в печерські ченці. Мстивий Ізяслав мало не розігнав монастир, а кількох шоків разом з Никоном Великим і Єфремом змусив відбутися з Києва, через що Антоній "не трпя всякого мятежа и мълвы... преселися на инъ хълмъ"⁴³. Тільки після цього Варлаам, що саме був обраний настоятелем, збудував над Датьніми печерами дерев'яну капелу. Невдовзі князь забрав його у свій фамільний монастир, а ігуменом у Печорській обителі став Феодосій.

Саме останньому згідно з "Житієм Феодосія" судилося заснувати наземний "ветхий монастир", в якому були зведені дерев'яна "ветха церква", "трапезниця", "идеже хлебы братия творяху", "келие мниховы", "столпъ" з брамою. Мали ченці і просторий "дворъ манастирьскый" та город⁴⁴. Проте жодної звітки про їх звернення до князя Ізяслава Ярославича з проханням подарувати Гору у "Житії" ми не знаходимо. Натомість там є розповідь про будівництво наприкінці 60-х років гостинного двору і закладення кам'яного Успенського собору на княжому полі.

З приводу Несторового "Житія Феодосія" вже давно висловлювалася думка, що скрупульозність, правдивість, точність, неупередженість автора твору слід розглядати у зовсім іншому вимірі, ніж якби йшлося про літопис, хрошкато-документальну пам'ятку. Відомий філолог С. Бугославський, котрий спеціально досліджував стилістичні особливості літературного почерку Нестора в "Житії", встановив, що той неухильно дотримувався специфічних вимог житійної апології, коли головна увага приділялася основному герою і нехтувалися другорядні персонажі, історичне оточення, окремі подробиці і навіть документальна вірогідність фактів⁴⁵.

Образ Феодосія значною мірою кальковано з візантійських житійних зразків. Крім того, на достеменності описів і характеристик могла позначитися інерція часу: Нестор занадто пізно прийшов в монастир — "пріать же бых въ нь преподобным игуменом Стефаном и якоже от того пострыжень бых"⁴⁶, тобто не був безпосереднім очевидцем подій, які описував. Звідси випливає, що він міг приписати Феодосію діяння і вчинки його попередника Варлаама внаслідок необізнаності або відповідно до апологетичних канонів "Житія".

Справжні ж події у синоптичному зведенні двох джерел могли розвиватися зовсім по-іншому. "Розголос" досі таємного монастирка (будівництво наземної каплички на Дальніх печерах) порушив як великокнязівський імунітет (недоторканість державних земельних угідь), так і прерогативи киево-софійського митрополита (дозвіл на заснування

монастиря чи молитовного дому). Це і стало основною причиною подальших гонінь. Печерська община опинилася перед вибором — визнати ктиторські права київського князя Ізяслава Ярославича і легалізувати своє користування клаптем землі на Дальніх печерах, тобто перетворитися на фамільний князівський монастир, або залишитися у печері (чи податися кудись).

Ігумен Варлаам вирішує будувати наземну обитель, оскільки суспільні засади, які вже утвердилися в первісній саїтницькій "келії", потребували відкритого громадського служіння. Місце, обране для розташування "ветхого монастиря", ретельно фіксується в пізнішому топографічному описі лаври часів Нестора-літописця (80-ті роки XI ст.): "По успеніи же... Феодосіа Стефанъ, игуменьство приим, подвижашеся о създанш церкве (Успенського собору. — *Є. К.*), юже бе блаженный нача здати. Таже... въ мало летъ създанна бысть церкви и манастирь (новий, горішній. — *Є.К.*) съграждень [...] Се же яко бе близь себе сушима обема манастирема (старим і новим. — *Є. К.*), есть же и посреди ихъ дворъ, иже... Феодосіе сътвори на пріатіе нищимъ (гостинниця з церквою Стефана. — *Є.К.*), яко же всем тем единымъ съграждениемъ съграждену быти, разнo же дворы"⁴⁷.

Як бачимо, усі 3 частини монашеського містечка (ветхий і новий монастир, гостинний двір) розташовувалися компактно, близько одна до одної, що суперечить топографії Дальніх печер. З опису випливає, що Варлаам вирішив будувати першу наземну обитель не понад Варязьким підземеллям, на князівських нагірних землях, а в яру напроти, на мисовидному виступі північного схилу вибалка, тобто там, куди переселився Антоній ("на инъ хълмъ") і де виникли Ближні печери⁴⁸. Ця незаймана місцина також була нічийною землею, що дозволяло печерській громаді ухилятися від зазіхань світської влади і таким чином надійно забезпечити свою автономію⁴⁹.

Тоді звернення до князя з проханням "вда имъ гору ту" відіграло лише якусь підпорядковану роль. Якщо пригадати, що в суцільних раніше лісових нетрях (літописних "дебрях") на початку 70-х років з'явилося "князшське поле" як своєрідна рукотворна галявина з антропогенним ландшафтом, то можна припустити, що печорські іноки просили в Ізяслава Ярославича хіба що будівельний ліс, який пізніше використали на будівництві "ветхого монастиря". М. Ю. Брайчевський також упевнений, що пустище на місці майбутнього Успенського собору не було старожитньою ріллею⁵⁰. Очевидно, це був свіжий вируб, який рік у рік зростав. Цікаво, що в 1091 р., як свідчив літопис, "ліс великий" між лаврою і Кловом вирубали повністю, і ченці з Стефанівського Ризоположенського монастиря вільно могли споглядати "чрес поле" заграву (гатло?) над печерами⁵¹.

З вищесказаного випливає, що стосунки між монастирем і князем Ізяславом не ґрунтувалися на відносинах землекористування, тому не переросли у форму світського патронату. Очевидно, це була тимчасова майнова рента. Можливо, Ізяслав Ярославич сподівався на більшу поступливість і покірність іноків під тягарем різних нестатків, однак коли переконався в їх цілковитій самоправності і зятятості, то силоміць вивів з монастиря його ігумена Варлаама. Інших заходів тиску слабо-духий і набожний князь ужити не наважився⁵².

Пізніше, коли настоятелем у Печерському монастирі стає прихильник візантійського літургізму і духовного поєднання з греками Феодосій, а обитель формально була визнана киево-софійською кафедрою, питання про правовий статус общини поступово втратило гостроту. Однак чернецька громада продовжувала зростати ("множества ради приходящихъ и бывающихъ мнихомъ"), і знову виникла потреба "распространити манастирь"⁵³.

Нагода для цього у печерського ігумена знайшлася влітку 1073 р., коли чергова удільна міжусобиця — "сьмятение некако от вселукавааго врага въ тръхъ кнѣзъхъ"⁵⁴ (тріумвіраті Ярославичів. — Є. К.) — надовго ослабила вплив світської влади на монастирські справи. Мабуть, розраховуючи на непевність політичної ситуації, Феодосій з братією досяг 15 серпня 1073 р. згоди з новим київським князем, узурпатором престолу Святославом Чернігівським про будівництво кам'яного Успенського собору на горезвісному "княжому полі". Примирення між духовною і світською владою після попередніх гострих різноголосиць було вкрай необхідне обом сторонам.

Формально ігумен віддавав монастир "на сблюденъе" князю, якому заповідав опікати свого наступника Стефана, але фактично обитель зберігала повну автономію і узвичаєний устрій. (Див. тестамент Феодосія: "Се предаю ти манастирь, блюди со опасеньемъ его, и яже устроишь въ службахъ, то держи [тобто "і як я облаштував, так само і тримай". — Переклад авт.]. Преданья манастирская и устава не изменяй, но твори вся по закону и по чину манастирскую")⁵⁵. Святославу відводилася роль лише мецената і охоронця монастирського спокою. Запорукою виконання цього договору стало хитке політичне становище князя, який, до того ж, нібито розірвав стосунки з митрополичою кафедрою⁵⁶.

Утім, нагла смерть Феодосія, здається, швидко звільнила самозванця від будь-яких обіцянок і дала змогу йому повністю приборати монастир до своїх рук. Гадаємо, остання обставина, себто підкорення ігумена Стефана князівській сваволі та порушення настанов свого попередника, стала основною причиною заворушення в обителі та вигнання відступника після загадкової кончини Святослава⁵⁷.

Тим часом Успенський собор продовжував будуватися, і ніщо, здавалося, не могло запобігти остаточному приневоленню іноків до покорі. Однак письмові джерела дають підстави говорити про ще одну спробу общини захистити свою незалежність. У літописному "Сказанні про заснування Печерського монастиря" згадується 40-річне перебування Антонія Печерського в підземному затворі. На перший погляд, це легендарний сюжет, покликаний в апологетичних цілях звеличити аскетичну довершеність ченця. Існують думки і про спотворення тексту⁵⁸. Утім, це лише гіпотетичні припущення. Насправді ж хронологічні колізії у "Сказанні" мають суто прозаїчне пояснення — їх метою було обґрунтувати майнові інтереси Печорської обителі відповідно до нормативних приписів візантійського феодально-процесуального права, яке частково застосовувалося на Русі в XI ст.

Тогочасні поземельні відносини у східних слов'ян в умовах повсюдного переважання родоплемінної власності не могли надійно підкріплюватися старими звичаєвими засадами. Тому в майнових питаннях, що підлягали церковній юрисдикції, мабуть, узвичаєним було звернення до досвіду суміжних християнських держав. Тим більше, що у Давній Русі церковний імунітет значною мірою формувався на основі візантійського канонічного права, відомого, зокрема, за перекладними Номоканоном (у давньоруському побуті Кормчими книгами)⁵⁹. Звідси легко визначити можливе джерело запозичень у легендарній оповіді про виникнення Печерської обителі.

Згідно з юридичним прецедентом, пануючим у Візантії з часів Македонської династії (друга половина IX—середина XI ст.), "церковні інституції, якщо вони мають суперечку з нерелігійними закладами..., забезпечуються [від зазіхань світської влади] взаконеними термінами давності [свого існування]", які мають бути не меншими за 40 років⁶⁰. Саме на таких підставах розглядалися майнові претензії у складних судових справах в імперії до її завоювання турками в 1453 р., і саме з

цієї причини печорські власті могли вдатися до фальсифікації монастирської історії в бік її подавлення.

Єдина суперечність цієї версії полягає в тому, що Кормчі книги повідомляють лише про застарілий 30-літній термін давності (17 правило IV Вселенського (Халкідонського) собору 451 р.), а наведене вище правило містилося тільки в похідному від них юридичному збірнику — так званих *Базиліках* ("Царських книгах") — уніфікованому кодексі Юстиніанова права кінця DC — початку X ст., який не був відомий на Русі.

Отже, ознайомлення печерських ченців з відповідною візантійською практикою могло статися лише у разі їх спілкування з якимось добре поінформованим посередником-правником. Найвірогідніше, до цього були причетні києво-софійські клірики, заінтересовані у часи бурхливого правління Святослава Чернігівського в налагодженні контактів з усіма супротивниками князя. У всякому разі оповідь про 40-річне існування Печорського монастиря уперше з'явилася в фальсифікованому "Житті Антонія", написаному, як вважають, при Софійській кафедрі в оточенні грецького першоієрарха⁶¹.

"Житіє Антонія" трактувало заснування печерної общини з точки зору місіонерської діяльності візантійської церкви, а отже, могло виникнути в грекофільському середовищі, ставши результатом вимушеного компромісу ченців із київським митрополитом. Останній мав охоче погодитися на цю підробку, бо отримував у такий спосіб можливість контролювати непокірний монастир і загасити жевріюче вогнище релігійного сепаратизму на Русі, а також чинити тиск на світські власті.

У свою чергу, печеряни, прикриваючись юридичним казусом (а буква грецьких номоканонів розумілася як канонічно всеосяжна і довічна норма, незважаючи на те, що вона нерідко не відповідала соціально-економічному і правовому становищу руських земель), можливо, сподівалися похитнути і применшити вартість великокнязівського імунітету та довести первісну перевагу своїх прав. Для цього вони також скористалися переказами про першого осідника варязьких підземель Мойсея Угрина, що жив там у 30-ті XI ст. роки, але не мав насправді ніякого відношення до своїх наступників⁶². Цей перший мешканець Дальніх печер (де могли зберегтися його особисті речі) ставав вагомим свідком значнішої старожитності монастиря, ніж доти вважаюся.

Однак незабаром становище Печерського монастиря знову погіршилося. Після трагічної загибелі за підозрілих обставин Святослава Ярославича 27 грудня 1076 р. (від операції пухлини -- "от резанья желве"⁶³) і підступного вбивства на Нежatinій Ниві його старшого брата Ізяслава 3 жовтня 1078 р. на великокнязівському престолі остаточно утверджується Всеволод Переяславський.

Особа цього володаря дуже загадкова. Наймолодший з братів-тріумвірів, другорядний удільний князьок, чий шанси на захоплення верховної влади в країні були мізерними, він став повновладним правителем Давньоруської держави, поріднився з візантійським імператором Костянтином GX Мономахом. За дивних обставин гинуть суперники і недоброзичливці Всеволода, розпорошуються по світу бунтівники і заздрісники. В останні роки життя князя у Руській землі встановлюється "тиша велика": припинено усобиці, розгромлені степняки, схилені до покори молодші князі, освячуються церкви і будуються монастирі. В Києві створюється загальноруський Початковий ізвод 1093 р., головним лейтмотивом якого стає апологетична історична концепція: історія Русі по смерті Ярослава Мудрого — це перш за все і понад усе шляхетне і справедливе князювання Всеволода Ярославича⁶⁴. Однак протягом 10 років саме цього "блискучого правління" печорським шокам щось перешкоджає освятити Успенський собор.

Згадане десятиріччя — це і час перебування на ігуменському місці ушавленого Никона Великого (1077—1088). Учень Антонія Печерського, а потім вигнанець на берегах Меотиди (Азовського моря) у Тмугаракані, Никон повертається до Києва аж 1067 р. і одразу займає у Печорській общині виняткове місце: "зело же любляшети и богодъхновенный Феодосии, яко отъца его себе имешеть". Зворушлива прихильність і синовні почуття настоятеля до найстаршого в обителі ченця ("якоже старейшоу тому сущю всех") пояснюються не лише ностальгічними споминами про спільно вистраждані лихоліття (пресвітер Никон постриг і прийняв Феодосія в общину в 1058 р., коли у ній, крім Антонія, ще нікого не було), а й величезним життєвим і літургічним досвідом останнього. Феодосія у разі своєї відсутності довіряв Никону опікуватися братією — "поручайте тому братию и еже тыхъ съблюдати же и поучати". Особливий хист мав останній до гомілетики — церковного проповідництва і напучування ченців та мирян: "ис кънигъ почитающе поучение творити братии"⁶⁵.

Єдиною пересторогою до ймовірного очолення Никонем печерської общини в майбутньому ставав його надто поважний вік і минулі негаразди з князівською владою. Щодо цього значну перевагу над перестаркуватим пресвітером мав єпископ (уставщик) Стефан — найближча довірена особа Феодосія.

В 1073 р., коли Київ захопив Святослав Ярославич, Никон знову був змушений залишити Печорську обитель. Це сталося, мабуть, тому, що він не співчував узурпатору. Принаймні, укладаючи в ці роки монастирський літопис, ченець наповнив його сюжетними колізіями, що пропагували ідеали покірності, феодальної ієрархії, підлеглості "менших" князів "старійшим". Крім того, є підстави вважати, що Никон мав безпосереднє відношення до створення борисоглібівських святощів — культу родового старшинства і феодальної покорності⁶⁶. Така позиція сильно підживляла сподівання чернігівського клану на дострокове оволодіння великокнязівським престолом. Звісно, після цього інок вже не міг розраховувати на поблажливість Святослава та вплинути на намір Феодосія спорудити кам'яний кафедральний храм на князівських землях.

Лише в 1077 р., після смерті Святослава і вигнання його прибічника Стефана, Никон зміг повернутися в Печерський монастир, де був обраний "по съвету всех"⁶⁷ ігуменом. Від попередника йому дісталася дуже хитке становище монастирської громади, яка власне вважалася тепер державною ктиторею. Тому й не дивно, що напередодні повернення до Києва законного правителя Ізяслава Ярославича ченці припинили будівельні роботи в Успенському соборі, хоча літо стояло в розпалі і можна було зайнятися опорядженням і розписом храму. Затримка, напевне, виникла в зв'язку з очікуванням важко передбачуваної поведінки князя.

Не змінилася ситуація з розмежуванням обопільних інтересів світських і монастирських властей і за князювання Всеволода Ярославича. Він швидко встановив контакти з грецьким митрополитом й до кінця свого життя залишався виразником філоромейської політики⁶⁸. Централізація давньоруської церкви була для Всеволода одним з найважливіших важелів його політики. Печорські ж старці з притаманним їм монастирським сепаратизмом пропагували принципи удільно-династичного правління, спрямовані на розклад великокнязівського самоправства і підтримку удільної автономії⁶⁹ (порівняй з гаслом майбутнього Любецького конкордату 1097 р.: "кождо да держить отчину свою"⁷⁰). Власне, Печерський монастир відстоював теократичну форму влади і був противником будь-якого світського єдиновладдя⁷¹. Це не могло не турбувати можновладців, що займали київський престол, тим більше, коли вони мали надійні засоби стримування політичних амбіцій непокірних монахів — свій державовласницький імунітет.

Завдяки прихильному ставленню Всеволода до Софійської кафедри остання знову почала орієнтуватися на великокнязівську владу і перестала підтримувати лаврських ченців. Отже, будь-які спроби печерної общини обґрунтувати споконвічність своїх прав на Печерське нагір'я, що ґрунтувалися на лицемірному арбітражі грецьких кліриків, віднині втрачали сенс. Фантазмагорична фундаційна легенда, вигадана "греко-фільською рукою" (Приселков) та уміщена в "Житії Антонія", втрачала роль надійного доказу монастирського імунітету, і, відповідно, Верхнє плато, або Гора, мала відійти до законного власника, що відтепер знову ставав господарем усіх горішніх земельних угідь. Це означало, що печорські монахи, порядкуючи у верхньому монастирі, мали визнати великокнязівський патронат. Та чи погодилися вони з цим?

Ось як описуються подальші події в "Житії Феодосія": "Ту же братии преселивъшемся, и онѣдеже малу ихъ оставышу, и съ теми, прозвутеру и диякону, якоже по вся дѣни и ту святая литургия съвършается" . "И ту всим пришедшимъ братіи, въ оном же месте, яко же речеса, мало их оставшу, им же обычаи усыпающую братію тамо погребати. [...] Се же пакы устави отецъ нашъ Стефан, да въ ветсеи церкви по вся дѣни служба святаа творится за умръшую братію"⁷³. На перший погляд, виникає враження, що в цитованому уривку розповідається про переселення більшості ченців у горішній монастир, де проводилися основні богослужіння, в той час як на печерах, у "ветхій обителі", відправлялася додаткова літургія для невеличкої громади залишених там шоків ("якоже по вся дѣни и ту святая литургия съвършается" "усякий день також [ще й] тут здійснювалася св. літургія").

Однак, крім кількох освячених підземних храмів у Близьких печерах і церкви першомученика Стефана на гостинному дворі, братія не мала поза "ветхим монастирем" придатних для виконання церковних відправ культових споруд. Успенський собор не діяв. Пересічні ж молитовні доми або келійні церкви могли використовуватися лише для приватних молитв і священнодіяти в них за релігійними канонами заборонялося⁷⁴.

Лише після освячення храму, що включало наступні дії: впрестолія (встановлення і облаштування престолу-жертвенника), оновлення (молитовне очищення і освячення престолу), помазання святим миром престолу, антимісу, стін, покладання мощей св. мучеників і, нарешті, відвернення (відкриття дверей храму для богомольців), можна було здійснювати св. таїнства і священнодіяти⁷⁵.

Описана церковна відправа, як правило, відбувалася при велелюдному зібранні архієреїв, духовенства і мирян з тим більшою святковістю, чим вищий суспільний ранг мав новозбудований храм. (В пересічних випадках (відкриття парафіяльної сільської церкви) освячення міг здійснити і сам настоятель-ієрей. Так, либонь, без участі місцевого єпископа була освячена наприкінці 60-х років XI ст. странницька (мирська) Стефанівська церква на лаврському гостинному дворі). За давньою традицією освячення храму прирівнювалося за значенням до свят Різдва Христового і Великодня, а цей день записувався в літургійний календар означеної культової споруди і щорічно відзначався як парафіяльне престольне свято⁷⁶.

Однак в Успенському соборі подібне церковне торжество за присутності і участі київського митрополита, 4 обласних архієреїв і князя Всеволода з дітьми сталося лише в 1089 р.⁷⁷ Склад учасників церемонії не дає підстав припускати, що літопис описує повторну процедуру відкриття храму, себто так зване "велике освячення" на випадок єретичного осквернення чи серйозного ремонту будівлі⁷⁸. То де ж тоді відбувалися "основні богослужіння" в Печерському монастирі, якщо хроніст аж ніяк не міг знехтувати інформацію про відкриття в обителі нової церкви, що мало величезний суспільно-політичний і релігійний резонанс?

По-перше, виділений вище фрагмент "Життя Феодосія" ("якоже по вся дньи и ту святая литургия съвършяється") може мати подвійне тлумачення. Сполучник "и" в зазначеному уривку не обов'язково означає "також", "до того ж", "ще й", а отже, не завжди акцентує на повторюваності дії. Він може виступати й як службове слово-частка для підсилення наслідкового відтінку складно-підрядного зв'язку речень⁷⁹. Порівняй російський переклад відповідного місця, здійснений В. В. Кусковим: "Туда и переселилась братия, а на прежнем месте осталось их немного, и с ними — священник и дьякон, так что каждый день здесь святая литургия совершается"⁸⁰. В останньому випадку виразно проступає мотив протиставлення, посилений часткою "же" ("якоже"): ченці полишили старий притулок, а відправи, як і раніше, все ще відбуваються у ньому.

По-друге, як вже зазначалося, стилістичні особливості письменницької манери Нестора в агіографічному жанрі змушують сумніватися в достеменності викладу описуваних ним подій. Справді житійна апологія включала реалістичне зображення дійсності, тим більше, що оповідь мала ретроспективний і, як правило, безособовий (збірний) та узагальнений характер. Конкретні історичні обставини були у Нестора-агіографа лише зовнішнім тлом життя Печерської общини, на якому розвивалася дія благочестивих мізенсцен — переважаючих у "Житті Феодосія" релігійно-моралістичних притч. То чи можна цілком повірити оповідачу, що був віддалений від змальованої ним епохи п'ятнадцятьма роками, а крім того, всіляко прагнув показати духовний тріумф Феодосія попри усі негаразди і труднощі в молодій обителі?

Можливо, вже за ігумена Стефана (середина 70-х років XI ст.) на Горі був "молитвами преподобнаго отца нашего Феодосия въ мало летъ... *монастырьъ съгражденъ*" (виділення наше. — *Є. К.*)⁸¹. Проте навряд чи охоче селилася братія навколо замкнутого ("заклученного", тобто зачиненого) собору, що підпадав під літургічну заборону ("запрещение") до остаточного вирішення його долі і офіційного архієрейського освячення. Навпаки, у нижній Лаврі ніяких богослужбових обмежень не існувало. До того ж, там ще наприкінці 60-х років були виконані чималі будівельні роботи для розширення ветхого монастиря, коли братія розібрай стару оборону і почала облаштовувати нове, більше за розмірами дворище. Незабаром за велінням Феодосія було також споруджено окремий странноприймницький (гостиний) двір для прочан і недужих з церквою першомученика Стефана. У ньому жили та слугувати "нищимъ и слепымъ и хромымъ и трудоватымъ"⁸³, звичайно ж, самі печерські ченці, що певною мірою вирішувало проблему перенаселення.

Виходячи зі сказаного, вважаємо, що більшість мешканців монастиря затишилася у названих вище нещодавно освоєних і обжитих приміщеннях, бо який сенс було затишати їх лише через кілька років після первісного облаштування? Нестор, звісно, перебільшує розміри міграції на верхню територію, аби ще бітьше звеличити діяння рук Феодосія.

Іншою причиною, чому перебування значної кількості печерських ченців на Горі видається сумнівним, є церковно-канонічна пересторога. Своєрідний релігійний інтердикт, накладений на Успенський собор, мав неабиякою мірою тяжіти над усіма, хто бажав би оселитися на спірній території і бачити церкву та верхній монастир діючими. Звичайно, ніхто не збирався виганяти ченців з насаджених місць та чим іноки могли зарадити церковнослужбовому "прещению"? Припускаємо, що зневажлива характеристика ігумена Никона, подана в Печерському літописі (знуцання над юродивим Ісаакієм, забарний сон на заутрені)⁸⁴, з'явилася саме внаслідок його повної безпорадності перед церковними і світськими атастами.

Никон не хотів поступатися перед митрополичою кафедрою⁸⁵, а його стосунки з Всеволодом Ярославичем замовчуються церковними

джерелами. Тому братії довелося протягом цілого десятиліття юрмитися на Ближніх печерах, в тісній "ветхій церкві", що залишалася соборною, в той час як на Горі стояв німий і порожній кам'яний собор. Показово, що частина шоків не поділяла позиції старого ігумена і була дуже незадоволена. Нестор завершує свій твір багатозначними рядками: "Тоже многажды окушашеся врагъ таже пакы и тому спону сътворити (тобто прогнати ігумена, як колись було зроблено з Стефаном. — Є. К.), и на того крамолу възложити, но не възможе" ⁸⁶. Лише після смерті Никона давній конфлікт був остаточно вирішений.

Новий настоятель Печерської обителі Іоанн зумів, нарешті, добитися освячення кафедрального монастирського собору. "В лето 6597. Священа бысть церкви Печерская святых Богородица монастыря Федосеева, Иваномъ митрополитомъ, и Лукою Белгородским епископомъ, и епискупомъ Ростовским Исаиемъ, и Иваномъ Черниговскимъ епискупомъ, и Антоньемъ Гурьговскимъ игуменомъ, при благоверном князи Всеволоде державному Руския земля, и чадома его, Володимера и Ростислава, воеводство держащо Киевской тысящи Яневи, игуменьство держашу Ивану" ⁸⁷.

Звичайно, це могло бути досягнуто лише ціною беззастережних поступок і угодовства. Найімовірніше, обитель погодилася на патронат Всеволода Ярославича і підкорилася духовній владі киево-софійського архієрея, хоча за найменшої зручної нагоди монастирські власті неодмінно вчинили б на власний розсуд. Так і сталося: коли того ж року митрополит Іоанн II, а за кілька літ і князь померли, ігумен Іоанн знову почав самостійно управляти общиною. Це постійно призвело до виникнення гострих сутичок і конфліктів іноків з київським сюзереном. Згадаймо вбивство ченця Григорія ⁸⁸, так званий соляний інцидент ⁸⁹, заслання настоятеля Іоанна в Туров близько 1098 р. ⁹⁰ та вбивство княжичем Мстиславом Святополковичем преподобних Федора і Василя ⁹¹. Очевидно, світські володарі не наважилися б настільки брутально і зухвало втручатися у монастирські справи, якби не мали для цього законних (себто юридичних) підстав. Пізніше Святополк відмовився зазіхати на самостійність монастиря, ате все ж прагнув встановити над ним своє покровительство ⁹².

Двозначне становище Печерської обителі особливо виявилось за Володимира Мономаха (1113—1125), коли він вилучив у монахів літопис та, імовірно, заборонив вести в монастирі щорічні записи подій ⁹³. Саме з цієї причини, мабуть, сильно занепало культурне і громадське життя обителі у XII ст., вона перестала відігравати вирішальну роль у давньоруській історії. І тільки близько 1169 р. після тривалої боротьби печерян з амбітними претензіями київських князів та софійських митрополитів монастир виборов статус ставропігійальної архімандрити і титул "лавра" ⁹⁴, що значно полегшувало його протиборство із зовнішніми ворогами. Лаврські настоятелі Полікарп (1164—1182) і Василій (1182— після 1197) багато зробили для процвітання обителі. Зокрема, при останньому навколо верхнього монастиря були зведені кам'яні мури, що свідчило про остаточне закріплення власницького імунітету печерської общини.

Так наприкінці XII ст. закінчилася багатолітня боротьба найдавнішої на Русі монашеської обителі за свою незалежність і автономію. А величний красень собор, який мав безпосереднє відношення до цих драматичних подій, мовчазно зберігав пам'ять про давно поглинуті мороком безвісті бурхливі людські пристрасті.

¹ Згідно з оповіддю "Житія Феодосія" (Памятники литературы Древней Руси. XI— начало XII века. — М., 1978. — С. 352, 354 (далі — ПЛДР) при розширенні старого монастиря була знесена частина його огорожі, внаслідок чого обитель зазнала нападу розбійників. М. Ю. Брайчевський пов'язує ці події з київським повстанням 15 вересня 1068 р.

- (Брайчевський М. Ю. Повстання 1068-69 рр. у Києві // Укр. істор. журк. - 1979. - № - С. 79-80). Певно, саме в цей час було розпочато будівництво гостиного двору для прочан (Абрамович Д. І. Києво Печорський Патерик (далі - ПКП). - К., 1931. - С. 76).
- ² ПЛДР. - С. 196.
- ³ ИКП. - С. 76.
- ⁴ ПЛДР. - С. 210
- ⁵ Митр. Самуил (Миславский). Краткое описание Киево-Печерской Лавры. - Изд. 2. - К., 1805. - С. 14-15; Митр. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской Лавры. - К., 1826. - С. 10; Прот. Лебединцев П. Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // Киевская старина. - 1886. - Т. XV. - С. 34; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К., 1897. - С. 74. Сучасні дослідники (М. В. Холостенко, Ю. С. Асеев, П. П. Холочко та інші) не порушують це питання.
- ⁶ ПЛДР. - С. 218.
- ⁷ ПЛДР. - М., 1980. - С. 424. Майстри-живописці прибули на Русь, коли Антоній і Феодосій Печорські вже "света сего 10 лет отъидоша".
- ⁸ Митр. Евгений (Болховитинов). Указ. соч. - С. 10.
- ⁹ ПКП. - С. 76.
- ¹⁰ Там же.
- "Житіє Феодосія", наприклад, тричі повідомляє про вкрай тяжкі умови життя і церковного служіння в монастирі (ПЛДР М., 1978. - С. 332, 352, 382), щоразу описуючи запобіжні заходи, вжиті монашескими Ігуменами.
- ¹¹ Петров Н. И. Указ. соч. - С. 74-75.
- ¹² Холостенко М. В. Успенський собор Печорського монастиря // Стародавній Київ. - К., 1975. - С. 139. Дослідник, виходячи з патерикової оповіді про суперечку сторін з приводу оплати, припускає, що іконописці застали будівництво на завершальній стадії, коли "храм майже був готовий", або в усякому разі невдовзі після "изъязания ряду" • укладання проекту і підписання договору на роботу.
- ¹³ Володимир Мономах, згаданий в Патерику як очевидець закладення Успенського собору в 1073 р., навряд чи міг опікуватися його долею у той час. Найвірогідніше, маємо тут апологетичну редакторську обробку з нагромадженням легендарних відомостей.
- ¹⁴ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв. - СПб., 1913. - С. 231.
- ¹⁵ Приселков М. Д. Нестор летописец. - Пг., 1923. - С. 34-38; Пархоменко Вл. В какой мере было тенденциозно не сохранившееся Житие Антония Печерского? // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. - Пг., 1914. - Т. XIX. - Кн. 1. - С. 237-241.
- ¹⁶ Приселков М. Д. Очерки... - С. 181-184.
- ¹⁷ Каргер М. К. Древний Киев. - М.; Л., 1961. - Т. 1. - С. 340. - Прим. 3.
- ¹⁸ Пор. літописні статті 1075 і 1077 рр.: "кончена бысть на третье лето, месяца нуля 11 день" -- "и пришедь Изяславъ седе, Кыеве, месяца нуля 15 день" (ПЛДР. - М., 1978. - С. 210).
- ¹⁹ ПЛДР. - М., 1978. - С. 364; ПКП. - С. 77.
- ²⁰ ПЛДР. - М., 1978. - С. 210.
- ²¹ Приселков М. Д. Очерки... - С. 187-189. Заснування монастиря чи молитовного дому за церковними канонами (IV Вселенський собор, правило 4 // Правила св. Вселенських соборів. - М., 1897. - С. 174-176) було прерогативою міського єпископа; у даному випадку це право належало найстаршому на Русі архієрею - київському митрополиту, а в разі його відсутності - вікарним намісникам.
- ²² ПЛДР. - М., 1978. - С. 326, 328.
- ²³ ПКП. - С. 71-72, 76. Пор. Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. - СПб., 1897. - С. 10-11.
- ²⁴ ПЛДР. - М., 1978. - С. 174.
- ²⁵ Там же. - С. 172.
- ²⁶ Там же. - М., 1978. - С. 382; М., 1980. - С. 422.
- ²⁷ Там же. - М., 1980. - С. 426, 428.
- ²⁸ Див. згадку "княжего", "своего поля" Святослава Ярославича у "Житії Феодосія" (ПЛДР. - М., 1978. - С. 382).
- ²⁹ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 34.
- ³⁰ ШИПР. - М., 1978. - С. 172.
- ³¹ Словарь древнерусского языка. - М., 1988. - Т. 1. - С. 516.
- ³² Толочко А. П. Указ. соч. - С. 156-166.
- ³³ Димнік М. Чернігівська династія 1054-1146 рр. // Хроніка - 2000. - 1996. - № 16. - С. 73-74.
- ³⁴ Там же. - С. 80.
- ³⁵ ПЛДР. - М., 1978. - С. 170.
- ³⁶ Там же. - С. 240. В липні 1096 р. половці хана Тугоркана, що прорвалися до Києва, "зажгоша болонье около града, и възвратишася на [Печерський] монастирь, и възгоша Стефановъ [Кловський] монастирь, и деревне, и Герьманы [Спасо-Берестейський]". Дорога від Печорської лаври на Клов лежала "чрес поле" (ПЛДР. - М., 1978. - С. 222).
- ³⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - Ч. III. - С. 15.

³⁹ Приселков М. Д. Очерки... — С. 171. Вчений змушений визнати, що "Анго ній був власником лише невеличкого шматка землі, де була печера" (навіть уст підзем ного ходу? — Є. К.), оскільки вона "лежала на князівських грунтах, які сусідили з кня зівським двором на Берестові". Відповідно печерський старець не мав жодних прав на якісь земельні володіння. Звідси стає зрозумілим, чому "братії доводилось вдовольнитися клаптем Антонія" (Там же. — С. 197).

⁴⁰ ПЛДР. - М., 1978. - С. 330.

⁴¹ Там же. - С. 172.

- Там же. Датування події визначається за хронологічною вказівкою "Житія Феодосія" (ПЛДР. — М., 1978. — С. 330). Див. міркування з цього приводу О. О. Шахматова в його книзі "Разыскания о древнейших русских летописных сводах" (СПб., 1908. -С. 444- 445).

⁴³ ПЛДР. - М., 1978. — С. 330. Це були майбутні Ближні печери.

⁴⁴ Там же. - С. 330, 332, 336, 338, 346.

¹⁵ Б у г о с л а в с к и й С. К. вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. - Пг., 1914. - Т. XIX. - Кн. 1. - С. 131- 186.

⁴⁶ ПКП. - С. 78.

¹⁷ Там же. - С. 76.

⁸ Визначене вище розташування "ветхого монастиря" підтверджується багатьма іншими свідченнями. Зокрема: 1) у відомому зверненні печерян до Ізяслава: "да бы ны даль Гору ту (де пізніше з'явився кам'яний Успенський собор. — Є. А"), яке єсть надъ печерою" може йти мова лише про Ближні печери; 2) погаслий скит ігумена Феодосія, куди він щорічно ходив з "ветхого монастиря" у великий піст (ПЛДР. — М., 1978. -С. 334, 374, 386, 390), знаходиться на Дальніх печерах (Х а р л а м о в В. Віднайдена келія Феодосія Печерського // Київська старовина. — 1993. - №2. — С. 66— 68), що змушує шукати обитель Варлаама на Ближніх підземеллях.

⁴¹ До речі, це пояснює, чому "Нестор в "Житті Феодосія"... розповідає про... будівництво церкви, огорожі і келій на новому місці (у "ветхому монастирі". — Є. К.) саме так, що не згадує ані князя, ні дарунку- землі" (П р и с е л к о в М. Д. Очерки... — С. 198).

⁵¹ Б р а й ч е в с к и й М. Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989. — С. 249.

³ ПЛДР. - М., 1978. - С. 222.

² Згідно з свідченням "Житія Феодосія", Ізяслав остерігся релігійних провіщень своєї дружини (ПЛДР. - М., 1978. - С. 326).

¹³ Там же. - С. 352.

¹⁴ Там же. - С. 376.

⁵ Там же. - С. 200.

⁵ Приселков М. Д. Очерки... — С. 128- 132, 141.

⁷ ПКП. - С. 77.

⁸ С к л я р у к В. И. К биографии Феодосия Печерского // Труды отдела древнерусской литературы. - Л., 1988. - Т. ХLI. - С. 321- 322.

⁹ Щ а п о в Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв. - М., 1978. - С. 100- 114, 234-240, 251-254.

⁴⁰ Правила св. Вселенских соборов. — М., 1897. — С. 228.

⁴ Приселков М. Д. Очерки... - С. 264-274.

² Моисей Угрин, за церковною традицією, помер в 1043 р., а Антоній Печерський з'явився на Русі лише 1051 р.

⁶ ПЛДР. - М., 1978. - С. 210.

⁶ Династична легенда клану Всеволодовичів двічі вміщена в літопису (ПЛДР. — М., 1978. - С. 174, 226).

¹⁵ Там же. - С. 342.

⁵⁶ Никон першим вжив у духовно-публіцистичній літературі поняття братньої любові як ідеал князівської поведінки та принцип династичної рівноваги (див. подібні мотиви у тмугараканських сюжетах і "Тестаменті" Ярослава Мудрого, укладених цим літописцем), що надалі визначило курс Печорської обители на *суворе* поборення прав генеалогічного старшинства (ієрархічного престолонаступництва), освячення феодального васалітету, докори і жертвності. Гіпотетично увесь борисоглібівський цикл створено саме у Печерському монастирі (Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. - Л., 1987. - С. 403).

⁶⁷ ПКП. - С. 77.

⁵⁸ Приселков М. Д. Очерки... — С. 159— 160, 227.

⁶ З а м а л е е в А. Ф., З о ц В. А. Мыслители Киевской Руси. — К., 1981. — С. 67- 69.

⁷ ПЛДР. - М., 1978. - С. 248.

¹ З а м а л е е в А. Ф., З о ц В. А. Указ. соч. — С. 68.

² ПЛДР. - М., 1978. - С. 382.

³ ПКП. - С. 76.

⁷ Архиеп. Вениамин. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных. — М., 1992. — Т. 2. - С. 323.

⁷⁵ Там же. — С. 309— 323; Прот. Дебольский Г. С. Православная церковь в ее таинствах, богослужении, обрядах и требах. — М., 1994. — С. 460—469.

⁷⁶ М у р ь я н о в М. Ф. О летописных статьях 1039 к 1131 гг. // Хроники и летописи. Сб. статей. - М., 1974. — С. 112—113.

- ¹¹ ПЛДР. - М., 1978. - С. 218.
- ⁸ Печерський патерик включав "Сказання про святу трапезу (престол-жертвник. - Є. Х.) і освячення Успенського собору", яке також підтверджує, що у 1089 р. Печерська церква була освячена уперше (ПЛДР. -- М., 1980. — С. 430, 432). Принаймні раніше у храмі "не бысть же доски камены на положение трапезе", тобто не було можливості для нормального здійснення богослужінь.
- ⁹ Хабургаев Г. А. Старословянский язык. — М., 1974. — С. 422: "...При вка зівці на цільове відношення до сполучника "яко" міг додаватися сполучник "да"... (споріднений частці "й": "якоже...и". — Прим. авт.)".
- ⁹ Житие Феодосия //Древнерусские предания (XI-XVI вв.). — М., 1982. - С. 70.
- ³¹ ПКП. - С. 76.
- ⁵² ПЛДР. - М., 1978. - С. 352.
- ¹³ Там же. - С. 362.
- ^м Там же. - С. 204, 208.
- ⁵⁵ Приселков М. Д. Очерки... - С. 232—235.
- ⁸⁶ ПКП. - С. 78.
- ⁵⁷ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. Ипатьевская летопись. - Столп. 199.
- ⁸⁸ ПЛДР. - М., 1980. - С. 534, 536.
- ¹⁹ Там же. - С. 558, 560.
- ⁹⁰ Там же. - С. 560.
- ^и Там же. - С. 582, 584.
- ⁹² Там же. - С. 562.
- ⁹³ Лихачев Д. С. Повесть временных лет (Историко-литературный очерк) // ПВЛ. - М., Л., 1950. - С. 129- 130.
- ^м Пор. Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X— XIII вв. — М., 1989. — С. 159— 160, 199-200; Приселков М. Д. Очерки... - С. 402-403.